

Opponensi vélemény

K. Horváth Zsolt *Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd. Mérei Ferenc pszichológus társadalmi életrajza 1945 és 1986 között* című akadémiai doktori értekezéséről

K. Horváth Zsolt akadémiai doktori értekezésében Mérei Ferenc pszichológus, pedagógus és közéleti értelmiségi 1945 és 1986 közötti pályájának társadalomtörténeti, esztétikátörténeti és tudománytörténeti feldolgozására vállalkozott. A dolgozat terjedelme, forrásbázisa, fogalmi igényessége és széles értelmezési horizontja egyaránt imponáló. A szerző nem egyszerűen a jelentős huszadik századi magyar tudós életútját rekonstruálja, hanem Mérei pályáján keresztül a magyar társadalom, a baloldali értelmiség, a köznevelés, a pszichológia és az államszocialista hatalomgyakorlás több évtizedes átalakulásának folyamatait is elemzi. Az értekezés közel hatszáz oldal terjedelmű; a főszöveget követő, negyvenötoldalas forrás- és irodalomjegyzék önmagában is jelzi a kutatómunka kiterjedtségét, alaposágát.

A disszertáció szerzője hat nagy fejezetben tárgyalja Mérei Ferenc életének 1945 utáni szakaszát. Az első fejezet az életrajzírás módszertani kérdéseit és a szerző által alkalmazott „társadalmi életrajz” fogalmát alapozza meg. Ahogy írja: „a biográfia nem egyetlen ember élettörténete, hanem a köré épülő kontextusok révén az egyén társas kapcsolati hálójának a története is, így válik az életrajz valójában társadalmivá” (6. o.). A második fejezet elsődlegesen a háború utáni demokratikus köznevelés és a „szocialista felvilágosodás” programját elemzi különböző kontextusokban. A harmadik nagyobb szerkezeti egység Mérei 1948 és 1950 közötti szakpolitikai szerepvállalását, kompromisszumait és félreállítását (az Országos Neveléstudományi Intézetből, az MDP-ből és a neveléstudomány intézményeiből való kizárását) vizsgálja. K. Horváth Zsolt értően és alaposan elemzi ennek az időszaknak a politikai, intézményi és lélektani történéseit. Értékelése szerint „Mérei Ferenc munkáinak világképe demokratikus szocialista maradt” a sztálinizmus időszakában is (256. o.). A negyedik fejezet a *Törzs* nevű zárt baráti társaság rítusait, szövegeit és sajátos kulturális világát tárja fel. Az értekezésben a szerző így jellemzi e társaság létezését: „egzisztenciális gondok mellett a kevés jót leginkább a munka világától független *szabadidő* jelenthette. A margóra szorítottság egyik logikus következménye lett a Törzs nevet viselő formáció, valamint a köréje gyűlő családtagok, ismerősök, majd a gyermekek nemzedékének barátaiból alkotott, összesen mintegy ötven-

hatvan főt magában foglaló hálózat megalakítása.” (291. o.) Az opponensi szerepből némiképp kilépve, jegyzem meg e helyütt, hogy a könyv, illetve az értekezés olvasójaként ezt a fejezetet, illetve általánosságban a *Törzsre*, például a Vas Istvánnal szembeni, nyilvánvalóan igazságtalan, kollektív nyelvi bosszújukra (321. o.) vonatkozó részt találtam a legizgalmasabbnak és a legolvasmányosabbnak is. (Zárójeles megjegyzésként idekíváncozik, hogy az említett költő személye kapcsán az értekezésben használt „establishmentbe beépülő” jelző jelentéstartományát egy róla szóló, az MTA doktori dolgozathoz hasonló „társadalmi életrajz” minden bizonnyal kitágítaná, sőt akár meg is kérdőjelezné.) Az ötödik fejezet az 1950-es évek politikai és szakmai válságát, az 1956-os szerepvállalást, a pert és a börtönéveket mutatja be a források aprólékos rekonstrukciója alapján. A hatodik rész Mérei börtön utáni pályáját, klinikai pszichológiai, szociometriai és művésztélelektani munkásságát, valamint kései önértelmezéseit elemzi.

Az MTA doktori értekezés számos, fontos új tudományos eredményt tartalmaz Mérei Ferenc élettörténetének minuciózus rekonstrukcióján túl is.

A disszertáció egyik alapvető érdeme, hogy Mérei Ferencre nem egyetlen tudományterület képviselőjeként, és nemcsak tudósként, hanem közéleti szereplőként és magánemberként is tekint. K. Horváth Zsolt meggyőzően mutatja be, hogy Mérei pályája nem írható le kizárólag a pszichológiatörténet, a pedagógiatörténet, a politikatörténet vagy az értelmiségtörténet látószögéből. A vizsgált életút egyszerre kapcsolódik a gyermeklélektanhoz, a szociálpszichológiához, a köznevelési reformhoz, a kommunista mozgalomhoz, a szocialista gondolkodáshoz, az avantgárd kultúrához, a klinikai pszichológiához és az 1956 utáni politikai ellenzék történetéhez, illetve az 1945 utáni korszak mindennapjainak világához.

A munka ezért sem egy hagyományos, kronologikus tudóséletrajz. K. Horváth Zsolt érdeklődésének középpontjában az egyén és a történelmi környezet egymást kölcsönösen alakító viszonya áll. Társadalmi életrajzában Mérei alakja úgy jelenik meg, mint aki nem egyszerűen elszenvedi a politikai és intézményi változásokat, de nem is korlátlanul szabad szereplő. Személyes döntései, cselekedetei az adott történelmi helyzetekben kínálkozó lehetőségek, kortárs eszmék, korabeli kapcsolatrendszerek és intézményi pozíciók összefüggésében válnak értelmezhetővé. A szerző – e megközelítés révén – elkerüli a csak az egyéni motivációkra és önértelmezésekre összpontosító, illetve a társadalmi struktúrák által teljesen meghatározott életút egyaránt leegyszerűsítő modelljeit.

Fontos kiemelni, hogy az értekezés szembesíti az olvasót Mérei Ferenc életpályájának morális és politikai ellentmondásaival. Mérei egyszerre volt a demokratikus köznevelés és a mellérendelő társas viszonyok elkötelezett teoretikusa, illetve 1948 és 1950 között a gyorsan kiépülő kommunista diktatúra köznevelési intézményrendszerének egyik vezető tisztségviselője (8., 131. o.). Később maga is a rendszer üldözöttjévé vált, börtönbüntetést szenvedett el, majd a hatvanas és hetvenes években egy új pszichológusnemzedék mesterévé lépett elő, és személye egy sajátos értelmiségi kultusz tárgya lett.

A szerző – dicséretes módon – nem kívánja ezeket az egymással feszültségben álló szerepeket utólag egységes és ellentmondásmentes történetté formálni, sőt éppen e dilemmákat tekinti az életrajzi elemzés legfontosabb tárgyának. S ebben áll a disszertáció egyik legjelentősebb intellektuális, tudományos teljesítménye. Mérei korábbi emlékezetét jórészt tanítványok, barátok és tisztelők alakították ki. Ebben a képben rendszerint az üldözött, szabályokat be nem tartó, ellenzéki és karizmatikus tudós alakja jelenik meg. K. Horváth Zsolt nem tagadja ennek a konstrukciónak a valóságtartalmát, de feltárja kialakulásának a történeti körülményeit és a kultikus mechanizmusokat is. A disszertáció egyszerre elemzi Mérei Ferenc pályáját és azt a folyamatot, amelyben a pszichológus maga, majd pedig környezete metaforikus értelmezéseket fűzött az élettörténetéhez.

A disszertáció elméleti alapossága miatt fontos kiemelni a szerző által választott, illetve megalkotott módszertant is. A szerző a biográfiát nem a személyiséget bemutató, lineáris idejű történetként fogja fel. A retrospektív önéletrajzi elbeszélések rendszerint koherensebbnek, célirányosabbnak és a külső körülmények által meghatározottabbnak mutatják az életutat, mint amilyen az a cselekvő számára a maga jelenében lehetett. A történész feladata ebből fakadóan nem az, hogy egyetlen – utólagos, a korábbiak fölött pálcát törő – értelmezést kínáljon olvasói számára, hanem hogy rekonstruálja az egymással nem mindig összeegyeztethető tapasztalatokat, szerepeket, terveket, kudarcokat, kortárs és utólagos értelmezéseket.

Ezt a célkitűzést szolgálja az „életrajzi tér” fogalmának bevezetése K. Horváth Zsolt elemzésében (21-26. o.). Az életrajzi tér a szerző értelmezésében magában foglalja mindazokat az intézményeket, társas kapcsolatokat, politikai helyzeteket, szövegeket, emlékeket és önképeket, amelyeknek hatása alatt az egyén élet(történet)e formálódott. A szerző különbséget tesz a „megélt” és az „elmesélt”/„elbeszélt” tapasztalat között, ugyanakkor nem tekinti e két regiszttert egymástól mereven elválaszthatónak. A visszaemlékezés, az interjú vagy az önéletrajzi esszé nem torzító tükröképei a személyes múltnak, hanem az önformálás és a

társadalmi jelentésadás fontos forrásai. A munka „szinoptikus”, együttlító módszert követ (26. o.), vagyis a szerző egyidejűleg vizsgálja a hivatalos iratokat, az intézményi dokumentumokat, a magánlevelezést, az állambiztonsági jelentéseket, a periratokat, a visszaemlékezéseket, az interjúkat, a tudományos publikációkat, az irodalmi szövegeket, a fényképeket és a *Törzsről* szóló megjelent és kiadatlan forrásokat. Ez a megközelítés különösen alkalmas Mérei Ferenc életpályájának feldolgozására, hiszen a vizsgált személyiség/történelmi aktor szakmai, politikai, baráti és magánéleti szerepei sem különültek el élesen egymástól.

Az alkalmazott módszertan további érdeme az „önidegen elem” és a „sorseseemény” fogalmainak alkalmazása (25. o.). E kategóriák révén a szerző azokat a történeteket emeli ki, amelyek nem Mérei tudósi pályájából következtek, és emiatt is az elemzésben az élettörténetet társadalmi életrajzzá tágítják ki. Ilyen esemény volt a pszichológusnak az Országos Neveléstudományi Intézet éléről való eltávolítása, az 1956 utáni letartóztatása és börtönbüntetése, valamint – bizonyos értelemben – a börtön utáni szakmai újrakezdés is. Kiemelendő továbbá, hogy a szerző a kultusz kutatás módszereit is alkalmazza e társadalmi életrajzban. Mérei kései önértelmezéseit és a körülötte kialakuló kultuszt nem választja el az életútól, hanem annak máig ható részének tekinti (24., 306-317. o.).

A disszertáció módszertani apparátusa összességében átgondolt, újszerű és körültekintő elemzésre adott lehetőséget: az értekezésben mindvégig meghatározza, illetve követhetővé teszi a források kezelését és a szerzői értelmezések logikáját.

A kutatás forrásbázisa kivételesen széles: K. Horváth Zsolt többek között az 1956-os Intézet Oral History Archívumának interjúit, az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest Főváros Levéltára, a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság irattára, a Keele University Special Collections and Archives, a Magyar Nemzeti Levéltár, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, a Politikatörténelmi Intézet Levéltára, a Magyar Nemzeti Galéria Adattára és a Kassák Múzeum dokumentumait kutatta. A forrásfeltárást a Mérei-, Horváth- és Bálint-család, valamint más magánszemélyek tulajdonában lévő kéziratok és fényképek egészítették ki. A szerző audiovizuális forrásokat, rádióinterjúkat, filmeket, valamint kiadatlan kéziratokat és interjúkat is bevont az elemzésbe.

Kiemelkedően fontos része az értekezésnek a Törzs kiadatlan „irodalmi–művészi ambícióit megörökítő” (295. o.) „rendezvényirodalom” feldolgozása. (Szintén csupán zárójeles megjegyzés, hogy a szövegben a *rendezvényirodalom* fogalma megítélésem szerint több

magyarázatot igényelt volna). A *Pasaréti kódex* (Merei Ferenc hatvanadik születésnapjára kapta), a *Vulgata profana* (amit Biró Gábornak készítettek) és más hasonló korpuszok olyan forrásegyüttest alkotnak, amelynek értelmezése rendkívüli nyelvi, kulturális és forráskritikai érzékenységet követel meg. Ezek a szövegek belső utalásokkal, álnevekkel, szexuális célzásokkal, irodalmi allúziókkal és ironikus önmitológiával telítettek. K. Horváth Zsolt nemcsak idézi őket, hanem rekonstruálja is keletkezésük társas terét és rituális funkcióját. A disszertációban hasonlóan példaértékű az állambiztonsági iratok kezelése. A szerző nem tekinti ezeket a forrásokat egyszerűen hamis, megtévesztő, vagy úgymond hiteles iratoknak, hanem szinte minden részletre kiterjedően elemzi az ügynöki jelentések keletkezését, politikai célját, nyelvezetét és konstruált voltát. Több helyen összeveti az állambiztonság dokumentumait más forrásokkal, és jelzi azt is, amikor a megfigyelők egy későbbi büntetőeljárás logikájának megfelelően rendezték el, írták át a korábbi eseményeket.

A források sokfélesége az MTA doktori műben nem vezet széttartó értelmezésekhez, sőt a szerző elemzéseiben éppen a különböző forrástípusok közötti feszültség válik magyarázóerejűvé. A hivatalos dokumentumok, Merei Ferenc későbbi visszaemlékezései, a kortársi beszámolók és az állambiztonsági iratok belső szempontjainak és adatainak eltérései nem pusztán tisztázandó ellentmondások K. Horváth Zsolt számára, hanem a sokféle jelentésképzés történetének bizonyítékai.

Hangsúlyozandó továbbá, hogy az alapkutatásra épülő értekezés számos új eredménnyel gazdagította a történetírást.

A dolgozat egyik fontos elméleti hozadéka a „társadalmi életrajz” módszertani továbbfejlesztése. K. Horváth Zsolt nemcsak hivatkozik a modern biográfia elméleti irodalmára, hanem empirikus kutatásában alkalmazza is annak eredményeit. A már hivatkozott „életrajzi tér”, a „megélt” és az „elbeszélt/elmesélt” regisztere, a „szinoptikus szemlélet” vagy az „önidegen elem” és a „sorseseemény” kategóriái egymással összefüggő fogalmi rendszert alkotnak a szövegben. Jelentős elméleti teljesítménynek tartom továbbá az értekezésben az 1945 utáni köznevelési reform újraértelmezését is. A szerző megmutatja, hogy a demokratikus, emancipatorikus és szocialista pedagógiai törekvések nem azonosíthatók a későbbi sztálinista oktatáspolitikával. Ezzel fontos különbséget tesz – többek között – szocialista és államszocialista, közösségi és autoriter elképzelések között.

Kiemelendő az is, hogy az értekezés Mérei 1948 és 1950 közötti szerepét árnyaltan ismerteti. A disszertáció meghaladja áldozat és tettes, ellenzéki és pártkatona egyszerű dichotómiáit. Egyfelől bemutatja Mérei intézményvezetői felelősségét, másfelől feltárja szakmai gondolkodásának és politikai szerepének feszültségeit is. Revelatív erejű a *Törzs* elnevezésű társaság történetét, szövegeit és rítusait feltáró fejezet. A szerző ezzel egy alig ismert, mégis jelentős huszadik századi budapesti értelmiségi szubkultúrát tesz történetileg hozzáférhetővé. E szövegkorpusz elemzése túlmutat Mérei életrajzán: a korabeli barátságok, titkos társaságok, az informális nyilvánosság, a zsidó asszimiláció, az avantgárd és a kulturális túlélési stratégiák történetéhez is fontos adalékokat szolgáltat. A kutatásnak fontos eredménye Mérei kései önértelmezéseinek kritikai elemzése is. Az értekezés világosan megkülönbözteti az önvizsgálatot és az önmitologizálást, miközben nem tételez közöttük egyszerű ellentétet. A mítosz, az irodalmi átformálás és a kultusz nem pusztá torzítás, hanem az élettörténeti tapasztalat feldolgozásának eszköze K. Horváth Zsolt értelmezésében.

Hangsúlyozva az értekezés vitathatatlan vívmányait és erényeit, részben az opponensi bírálat műfajából adódóan, meg kell fogalmaznom kritikai észrevételeket is.

Az első észrevétel a fogalmi apparátus bőségére vonatkozik. A szövegben többek között az „életrajzi tér, a „szinoptikus szemlélet”, az „Epochenwollen”, a „kronotoposz”, a „szocialista felvilágosodás”, az „eretnek empirizmus”, a „belső gyarmatosítás”, a „liminalitás”, az „anti-struktúra”, az „árkánium-nyilvánosság”, a „restauratív utópia”, a „programideológia”, az „állapotideológia”, a „sui generis” és a „decentrált szabálytalanság” fogalmaival is találkozunk. Ezek jelentős része valóban termékeny az elemzési célok szempontjából, de e kategóriák olykor egymással versengő értelmezési kereteket hoznak létre. Az olvasó nem minden esetben tudja eldönteni, melyek a disszertáció elsődleges analitikus kategóriái, és melyek szolgálják a tárgy inkább metaforikus vagy heurisztikus megvilágítását.

A „szocialista felvilágosodás” fogalmát, ahogy a disszertációból tudható, a pszichológus maga is használta (349. o.). Ettől függetlenül az olvasónak az az érzése támad, hogy ez inkább – az értekezés címébe, illetve az ötödik fejezet címébe is emelt (*Szocialista felvilágosodás és kádári börtönhomály*) – nyelvi szöveg megformált metafora, mintsem analitikus kategória. Nem látszik egyértelműen e jelenségnek a szövegben itt-ott alkalmazott *modernizáció* kifejezéshez való viszonya sem. A szerző adaptálja az „Epochenwollen” fogalmát is a disszertációban, amelyet az értekezés 36. oldalán magyaráz meg, illetve a 71. oldalán fordít le. Talán célszerűbb lett volna már az első előforduláskor magyar fogalmi megfelelőjével bevezetni az

elméletet/értelmezést, és az eredeti német terminust pedig zárójelben feltüntetni. Ez a szerzői eljárás nemcsak a befogadást segítené, hanem pontosabb fogalmi állásfoglalásra is készítetné a szerzőt, hiszen a fordítás, a magyar nyelvű adaptáció világosabbá teheti, milyen jelentést tulajdonít az átvett kifejezésnek. A tudományos pontosságot – meglátásom szerint – általában sem az idegen terminus megőrzése, hanem annak egyértelmű meghatározása és következetes használata biztosítja.

A második kritikai észrevétel az elméleti kontextusok és a történetileg igazolható hatások viszonyát érinti. A Mannheim-, Durkheim-, Piaget- és Lewin-hatások esetében a szerző többnyire konkrét recepciós kapcsolatokat is kimutat. A *Törzs* létehez kapcsolódó szövegek elemzésekor alkalmazott Bataille-, Eliade-, Simmel- és más szövegösszefüggések egy része azonban inkább értelmező analógia. Ezek az analógiák fontosak és inspirálóak, de célszerű lenne még következetesebben elválasztani a bizonyítható történeti recepciót a kutató által utólagosan alkalmazott értelmező, illetve összehasonlító modellektől. Ellenkező esetben fennáll annak veszélye, hogy a szerző – és ennek nyomán az olvasó – több jelentést tulajdonít e párhuzamoknak, mint amennyit azok történetileg hordoznak.

A harmadik észrevétel a kontextualizálás mértékét illeti. A szerző szándéka szerint Mérei Ferenc alakja nem díszletek előtt mozgó főszereplő az elemzésben, hanem életpályája a kortárs társadalmi, politikai és tudományos viszonyok része a disszertációban. Ez a megközelítés alapvetően üdvözlendő. Bizonyos szövegrészekben azonban Mérei alakja hosszabb időre eltűnik az elemzésből, és a disszertáció önálló eszme-, intézmény- vagy kultúrtörténeti tanulmánnyá alakul át. A Mannheimről (40-41. o.) és Durkheimről (55-59. o.), a zsidó messianizmusról (267-275. o.), a titkos társaságokról (106., 328-329. o.) vagy a gyarmatosításról (326-327. o.) szóló kitérők önmagukban magas színvonalúak, de nem minden esetben kapcsolódnak azonos intenzitással az elemzés életrajzi fősodrához.

A negyedik és egyben utolsó kritikai megjegyzés a munka lezárására vonatkozik. Az értekezésnek nincs összegző fejezete. A hatodik fejezet Mérei Ferenc halálának megrendítő képével zárul: „Elfáradt benne a fájdalom, s elaludt, mint egy gyermek.” (550. o.) Ez a mondat nyelvileg méltó lezárása a szerző által megalkotott nagyívű életrajznak. (A dolgozat textusában egyfelől irodalmi hangvételű, esszéisztikus, másfelől idegenszavak széles arzenálját felvonultató száraz, tudományos stílusú részek váltják egymást.) Az akadémiai doktori értekezés műfájában azonban indokolt lett volna egy, a következtetéseket összegző zárófejezet megírása, amely rendszerezetten visszatér az első fejezetben megfogalmazott módszertani

kérdésekhez, összefoglalja a fő téziseket, és egyértelműbben megjelöli a kutatásnak azokat az eredményeit, amelyekkel a munka a magyar társadalom-, tudomány- és értelmiségtörténetet gazdagítja.

Végül megjegyzendő, hogy az MTA doktori disszertáció a szerző 2021-ben megjelent kétkötetes Mérei-életrajza második kötetének szerkesztett változata. A szöveg keletkezéstörténetét részletesen ismerteti is az értekezés előszava; kitér arra is, hogy a monográfia első kötetét PhD-disszertációként védte meg a szerző, így az – a vonatkozó szabályozás miatt – nem lehetett része az MTA doktori értekezésnek. Érdeemes lett volna azonban önálló módszertani vagy filológiai megjegyzésben részletesebben ismertetni, hogy a 2024-ben benyújtott akadémiai doktori értekezés miben tér el a korábban megjelent könyvtől: mely részeket dolgozta át a szerző, milyen új forrásokat vont be, illetve mely téziseit módosította vagy pontosította – de ez nem követelmény hasomló esetekben az MTA doktori értekezések szerzőivel szemben. Mindenesetre megkönnyítette volna az opponens dolgát, akit már a megjelent köteteket is olvasta.

A kritikai észrevételek nem kérdőjelezik meg az értekezés tudományos értékét. Inkább abból fakadnak, hogy a szerző kivételesen összetett és nagyszabású feladatra vállalkozott. MTA doktori disszertációja egyszerre társadalmi életrajz, eszmetörténeti monográfia, pszichológiatörténeti feldolgozás és a huszadik századi magyar értelmiség társadalomtörténete is.

Összeségében K. Horváth Zsolt MTA doktori disszertációját kiemelkedő tudományos teljesítménynek tartom. Az értekezés fontos alapkutatáson alapul: sok esetben korábban nem kutatott vagy nem publikált forrásanyagot dolgoz fel. Nemcsak forráshasználata, de módszertani és elméleti tájékozottsága miatt is messzemenően megfelel az akadémiai doktori értekezéssel szemben támasztható követelményeknek. A szerző a kutatás során önálló elemzési-fogalmi keretet alakított ki, és számos kérdésben új, a korábbi szakirodalmat érdemben módosító következtetésekre jutott. Különösen értékesnek tartom, hogy a munka nem hagiografikus, sem nem leleplező célzatú. Mérei Ferencet nem hibátlan hősként, de nem is opportunista politikai szereplőként ábrázolja. Olyan történelmi szereplőként jeleníti meg, akinek demokratikus, emancipatorikus és közösségi meggyőződése, esetleges autoriter gyakorlatai, politikai tévedései, üldöztetései, szakmai újrakezdései és önmitologizáló törekvései egyaránt az életpálya részét alkotják.

A fentiek alapján K. Horváth Zsolt *Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd. Mérei Ferenc pszichológus társadalmi életrajza 1945 és 1986 között* című értekezését tudományos szempontból jelentős, eredeti és magas színvonalú munkának tartom. Az értekezés nyilvános vitára bocsátását, sikeres védés esetén pedig az MTA doktora cím odaítélését is egyértelműen támogatom.

Budapest, 2026. július 11.

Majtényi György

az MTA doktora